

Aspecten van de antieke en vroegchristelijke levensbeschouwing in de carmina latina epigraphica *

door

DOROTHY PIKHAUS
Aspirant bij het N.F.W.O.

Wie over de levensbeschouwing van een welbepaald literair auteur handelt, kan doorgaans meteen zijn onderwerp ondubbelzinnig in een bepaalde tijd, streek en sociaal milieu terugplaatsen.

* Gebruikte afkortingen :

AE = *L'Année Epigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine*, Paris 1889 ss.

Alfoeldy = G. Alföldy, *Die römischen Inschriften von Tarraco*, Berlin 1975.

CE = F. Buecheler, *Carmina Latina Epigraphica*, Lipsiae, I. 1895 ; II. 1897 ; III. 1926 (= Supplementum curavit E. Lommatzsch) (repr. Amsterdam 1972).

Cholodniak = J. Cholodniak, *Carmina Sepulcralia Latina Epigraphica*, Petropoli 1904².

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berolini 1863 ss.

De Rossi I = I. B. De Rossi, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*. Volumen primum, Romae 1861.

De Rossi II = I. B. De Rossi, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*. Voluminis secundi pars prima, Romae 1888.

Engstroem = E. Engstroem, *Carmina latina epigraphica post editam collectionem Buechelerianam in lucem prolata*, Gotoburgo 1912.

ICERV = J. Vives, *Inscriptiones cristianas de la España romana y visigoda*. 2ª edición offset de la edición 1^a de 1942 con un suplemento, Barcelona 1969.

ICUR V = A. Ferrua, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*. *Nova Series*, vol. V, In Civitate Vaticana 1971.

ICUR VI = A. Ferrua, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*. *Nova Series*, vol. VI, In Civitate Vaticana 1975.

ILCV = E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae veteres*, Berolini, I. 1925 ; II. 1927 ; III. 1931 (edit. alt. cur. J. Moreau, Berolini 1961) ; IV Supplementum, ed. J. Moreau & H. I. Marrou, Dublini et Turici 1967.

ILLRP = A. Degrassi, *Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae*, Firenze, I. 1957 ; II. 1963.

ILS = H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, Berolini 1892-1916 (repr. Zürich 1974).

INSCR. ITAL. IX,1 = A. Ferrua, *Inscriptiones Italiae*. Volumen IX : Regio IX. Fasc. 1 - Augusta Bagiennorum et Pollentia, Roma 1948.

INSCR. ITAL. XI,1 = P. Barocelli, *Inscriptiones Italiae*. Volumen XI : Regio XI. Fasc. 1 - Augusta Praetoria, Roma 1932.

LB = E. Le Blant, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIIIe siècle*, Paris, I. 1856 ; II. 1865.

Naar tijdschriften wordt verwezen met de sigla gebruikelijk in J. Marouzeau, *L'Année Philologique*, Paris 1924 e.v. Indien niet anders aangegeven, verwijzen de data steeds naar de periode na Christus. E. = eeuw ; e. = einde ; b. = begin ; m. = midden.

De *carmina latina epigraphica* echter, laten zich niet zo eenvoudig situeren: het gaat hier immers om een verzameling van minstens 4 000 (exact 4 100) Latijnse, epigrafische gedichten, meestal anoniem, uit zeer verschillende periodes, streken en sociale milieus. Vele van deze gedichten zijn slechts fragmentarisch bewaard gebleven: van ruim 500 inscripties bestaan nog slechts enkele versflarden die niet meer voor interpretatie of aanvulling vatbaar zijn. Ook al hebben zelfs deze inscripties hun belang, als barometer bv. van het romanisatieproces of van het culturele niveau van een bepaalde streek of van een bevolkingsgroep, toch zijn zij voor de historicus die zich met *Ideengeschichte* bezig houdt, quasi onbruikbaar. Alles samen rest ons dus nog een corpus van minstens 3 500 inscripties (exact 3 650). Al lijkt dit een rijke documentatie – en qua inhoud is het dit ook zeker – toch moet men bedenken dat zij slechts 1,5 % van het totale aantal bewaarde Latijnse inscripties vertegenwoordigt (ca. 280 000): slechts 1,5 % hiervan is in verzen¹.

Bovendien moet men overwegen dat dit materiaal verspreid ligt over een enorme geografische ruimte en over verschillende eeuwen. Hoewel de oudste metrische inscripties – de welbekende *elogia* van de Scipiones – dateren uit de 3de-2de E.v.C.², toch komen dergelijke teksten pas algemener in gebruik vanaf het midden van de 1ste E.v.C. Voor de daaropvolgende eeuwen van de keizertijd, heeft men nog geen efficiënte spreidingscurven gemaakt van de *carmina*: het grote aantal niet nauwkeurig te dateren inscripties vormt inderdaad de fundamentele moeilijkheid³. Zeker is echter, dat te Rome, het aantal inscripties snel vermindert in de 2de helft van de 6de eeuw, zodat men als chronologische begrenzing van dit genre het einde van deze eeuw zou kunnen nemen. In het

1. Recente schatting van het totale aantal Latijnse inscripties (fragmenten inbegrepen) op ca. 280 000 door E. J. Jory, *Towards a Data Bank of Latin Inscriptions*, BICS 20 (1973) pp. 145-148, hier p. 147. Vgl. met P. Testini, *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI*, Roma 1958, p. 332 (ca. 300 000 Latijnse inscripties).

2. Zie CE 6-7 = ILLRP 309-310 (2de helft 3de E.v.C.), CE 8 = ILLRP 311 (1ste helft 2de E.v.C.), CE 9 = ILLRP 312 (ca. midden 2de E.v.C.) en CE 958 = ILLRP 316 (2de helft 2de E.v.C.). Over deze *elogia*: E. Galletier, *Etude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, Paris 1922, pp. 150-152 en pp. 191-193; F. Plessis, *Poésie latine. Epitaphes. Textes choisis et commentaires*, Paris 1905, pp. 1-34; J. E. Sandys, *Latin Epigraphy. An Introduction to the Study of Latin Inscriptions*, Cambridge 1927² (repr. Groningen 1969), pp. 61 en 65-69; R. Till, *Die Scipionenelogien*, in *Festschrift Karl Vretska*, Heidelberg 1970, pp. 276-289 (hellenistische beïnvloeding).

3. Een poging tot het maken van dergelijke curven werd ondernomen voor een selectie van gedateerde proza-inscripties door St. Mrozek, *A propos de la répartition chronologique des inscriptions latines dans le Haut-Empire*, in *Epigraphica* 35 (1973) pp. 113-118. Hieruit bleek dat het aantal proza-inscripties sterk daalt in de derde eeuw.

Noordwesten echter, dient men deze grens met ongeveer een eeuw te verschuiven: in Gallië doet zich geen breuk voor in de epigrafische traditie vóór de Karolingische Renaissance⁴.

Geografisch beschouwd, stammen de meeste Latijnse versinscripties uit de westelijke – d.i. de Latijnsprekende – helft van het *imperium romanum*. Toch liggen zij niet gelijkmatig verspreid over dit uitgestrekte gebied: tussen de 55 en 60 % van alle carmina komen uit Italië zelf, met als centrum Rome. De Latijnse provincies in Noord-Afrika (Egypte dus ter zijde gelaten) zijn bijzonder rijk aan Latijnse metrische inscripties, terwijl bv. het veraf gelegen Britannia of de Donauprovincies merklijk minder goed vertegenwoordigd zijn⁵. Het belang van een bepaald gebied als productiecentrum van metrische inscripties evolueert duidelijk ook met de tijd⁶.

Van de sociale herkomst der carmina epigraphica in hun totaliteit, is evenmin een grondige en exhaustieve studie gemaakt: de

4. Chronologische begrenzing te Rome ca. 600: De Rossi I, p. 517. Zo ook F. Grossi Gondi, *Trattato di epigrafia cristiana latina e greca del mondo romano occidentale*, Roma 1920 (repr. 1968), p. 2; C. M. Kaufmann, *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*, Freiburg i.Br. 1917, p. 1; Testini, *o.c.*, p. 330. Geen epigrafische breuk in Gallië: N. Gauthier, *Recueil des inscriptions chrétiennes de la Gaule*, in *Akten des VI. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, München 1973, pp. 513-515, hier p. 513; *ab ead.*, *Recueil des inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures à la Renaissance carolingienne*. T. I. *Première Belgique*, Paris 1975, p. 7 en pp. 103-104 (Trier). Zo ook reeds E. Le Blant, *L'épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*, Paris 1890, pp. 26-27. Als grensdatum tussen de Oudheid en de Middeleeuwen werd in een recent artikel 600 voorgesteld: zie R. Martin, *Qu'est-ce que l'antiquité „tardive“*. *Réflexions sur un problème de périodisation*, in R. Chevallier, *Aïôn. Le temps chez les romains*, Paris 1976, pp. 261-304, hier vooral pp. 299-301. De auteur steunde hierbij op de gewijzigde situatie in verschillende domeinen (ethnische, linguïstische, religieuze, artistieke en kulturele en tenslotte institutionele veranderingen).

5. Geografische verspreiding der niet-christelijke carmina: zie bv. Galletier, *o.c.*, p. 3; J. Tolkiehn, *Die inschriftliche Poesie der Römer*, NJA 4 (1901) pp. 161-184, hier p. 162; D. Verhaeghe-Pikhaus, *La répartition géographique de quelques thèmes de la poésie funéraire latine*, in *Akten des VI. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, München 1973, pp. 412-414, hier p. 414 (alleen cijfers voor de funeraire carmina op dit ogenblik gepubliceerd, ook de fragmenten die niet meer vatbaar zijn voor interpretatie, zijn hierin begrepen. Sindsdien is het aantal *carmina latina epigraphica* niet enkel gestegen doch een opsplitsing van het materiaal in inscripties die nog voor interpretatie vatbaar zijn enerzijds en niet meer aan te vullen fragmenten anderzijds, bleek nodig. Tevens deed de noodzaak aan precieze cijfers voor de niet-funeraire carmina evenals voor de christelijke metrische inscripties zich voelen. Dergelijke precieze tabellen zullen worden gegeven in onze studie: *Levensbeschouwing en milieu in de Latijnse metrische inscripties*. Een onderzoek naar de invloed van plaats, tijd, sociale herkomst en affectief klimaat, die zal gepubliceerd worden in 1977 door de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België in de reeks van haar *Verhandelingen*.

6. De Tres Galliae bv. brachten ca. 55 bruikbare carmina (ca. 40 funeraire en ca. 15 niet-funeraire) aan het licht. Dit aantal stijgt in de christelijke periode tot ca. 175 (ca. 120 funeraire en ca. 55 niet-funeraire).

gegevens vervat in de inscripties zelf, zijn weliswaar niet overvloedig, maar bieden toch voldoende mogelijkheden hiertoe. Enkele empirische vaststellingen moeten hier volstaan :

1. De Latijnse grafpoëzie is in oorsprong een aristocratisch verschijnsel : de oudste ons bekende carmina zijn die der Scipiones. Toch verdwijnt de senatoriale klasse quasi volledig uit de grafpoëzie in de eerste drie eeuwen van de keizertijd. De reden hiervoor is niet zonder meer duidelijk⁷. De carmina zijn dus in deze periode de verworvenheid van de *tertius ordo* : ze zijn „volks” in die zin dat zij niet van de *ordo senatorius*, niet van de *nobilitas*, afkomstig zijn. Dit betekent echter niet meteen dat wij via deze bronnen de laagste bevolkingsklassen – of zelfs alle bevolkingsklassen van de *tertius ordo* – bereiken⁸. Deze *ordo* is immers zeer complex en men is nog lang niet vertrouwd met de sociale hiërarchie en sociale mobiliteit die binnen deze grote groep heerste⁹. In de carmina epigraphica zijn bv. de bovenlagen van het *plebs*, de municipale elite (*decuriones*, *seviri Augustales*), evenals de legerofficiers (*centuriones* en zelfs *tribuni*), zeer duidelijk aanwezig¹⁰. Vele

7. Pogingen tot verklaring : Galletier, *o.c.*, pp. 158-159 (minachting voor volks genre) ; F. J. Bruns, *Vier Kapitel zu den Carmina Sepulcralia Latina in ihrer Eigenschaft als Zeugnisse für das Leben und Denken des kleinen Mannes der römischen Kaiserzeit*, Göttingen 1950, pp. 43-44 (veranderde samenstelling der aristocratie in de late keizertijd) ; G. Sanders, *Bijdrage tot de studie der Latijnse metrische grafschriften van het heidense Rome : de begrippen „licht” en „duisternis” en verwante themata*, Brussel 1960, p. 29 (politieke en religieuze factoren).

8. De laagste sociaal-economische klassen begraven hun doden zonder inscriptie : P. Huttunen, *The Social Strata in the Imperial City of Rome. A Quantitative Study of the Social Representation in the Epitaphs Published in the Corpus Inscriptionum Latinarum, Volumen VI*, Oulu 1974, pp. 43-45. P. Huttunen berekende een representativiteitsindex voor de funeraire proza-tituli uit Rome, gepubliceerd in CIL VI : de meest waarschijnlijke waarde bedroeg 1/66 (dus voor elke persoon vermeld in een inscriptie zijn er 66 begraven zonder inscriptie) ; de uiterste waarden liggen echter tussen 19 en 152. Zie Huttunen, *o.c.*, pp. 40-42. Hierbij dient aangestipt dat Rome rijker is aan epigrafisch materiaal dan enig ander gebied in het imperium. De representativiteit der inscripties neemt bovendien af al naargelang het sociale milieu daalt : G. Pereira Menaut, *Probleme der globalen Betrachtung der römischen Inschriften*, BJ 175 (1975) pp. 141-164, hier pp. 155-162.

9. In recente tijd is men afzonderlijke groepen uit deze *tertius ordo* nader gaan bestuderen. Zo blijkt bv. dat de keizerlijke slaven en *liberti* een elite vormen ten opzichte van slaven en vrijgelatenen van privé-personen : zie G. Boulvert, *Domestique et fonctionnaire sous le Haut-Empire romain. La condition de l'affranchi et de l'esclave du Prince*, Paris 1974, pp. 200-209 en pp. 250-251 en P. C. Weaver, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*, Cambridge 1972, pp. 1-2. Zo ook Huttunen, *o.c.*, pp. 96, 105, 106-107. *Seviri augustales* zijn voor 80% *liberti* en doorgaans welgesteld : zie o.a. R. Duthoy, *La fonction sociale de l'augustalité*, in *Epigraphica* 36 (1974) pp. 134-154, vooral pp. 134-145.

10. Carmina van municipale elite : bv. CE 191 (*duumvir quinquennalis*, Mutina), CE 404 (*flamen et patronus provinciae*, Cimiez), CE 1004 (*decurio*, Verona) en CE 1552 (*flamen perpetuus*, Colonia Cillitana, b. 2de E.). *Augustales* : bv. CE 83 (Beneventum, 1ste E.), CE 807 (Milaan, 1ste E.), CE 1095 (Verona, 1ste E.), CE 1120 (Vicetia). Carmina van officiers : bv. CE 245 = Alfoeldy nr. 161 (*tribunus militum*, Tarraco, 211-222), CE 1320 (*centurio*, Aquileia, 3de E. ?),

leden van deze groep, de *ordo decurionum* of de kaste der officiers, bereikten, hoewel van plebeïsche afkomst, vaak op het einde van hun loopbaan of in hun kinderen, een hogere *ordo*, de *ordo equester*¹¹. Zelfs onderofficiers (*principales* en *immunes*) en lagere beambten (*officiales*) in de bureaus van Rome en van de provincies behoren niet bepaald tot de armste bevolgingsklassen, evenmin als de welgestelde – en in de epigrafie goed vertegenwoordigde – klein- en groothandelaars¹². De sociale herkomst der *carmina* dient dus nog veel beter gepreciseerd dan doorgaans het geval is. Hierbij moet men terdege rekening houden met de tendens – eigen aan de Romeinse proza-inscripties en wellicht ook niet vreemd aan de vers-inscripties – een functie in staatsdienst of een financieel succesrijk beroep liever te vermelden dan een beroep in de privé-sector of een weinig rendabele bezigheid¹³. Deze vaststelling is

CE 1604 (*tribunus*, Lambaesis, 2de E.), CE 2023 (*ducenarius protector*, Heliopolis, 2de helft 3de E.).

11. Over de samenstelling en functie der *ordo decurionum*: zie bv. W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Uebergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des Zwangsstaates (2.-4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)*, Wiesbaden 1973. Municipale elite: zie o.a. G. Alfoeldy, *Römische Sozial-Geschichte*, Wiesbaden 1975, pp. 112-116 (*decuriones*) en pp. 116-117 (*Augustales*); J. Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire romain*, Paris 1971², pp. 161-173; R. MacMullen, *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*, Cambridge 1963, pp. 99-118 (rol van militairen in municipale elite). *Centurio* vormt scharnierpunt tussen manschappen en onderofficiers enerzijds, hogere officiers anderzijds: B. Dobson, *The Centurionate and Social Mobility during the Principate*, in *Recherches sur les structures sociales dans l'Antiquité classique*. Caen 25-26 avril 1969, Paris 1970, pp. 99-116, vooral pp. 100-101 en B. Dobson, *The Significance of the Centurion and „Principilaris” in the Roman Army and Administration*, in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 1, Berlin-New York 1974, pp. 392-434. Relaties met *ordo equester*: A. Stein, *Der römische Ritterstand. Ein Beitrag zur Sozial- und Personengeschichte des römischen Reiches*, München 1927, pp. 129-135 (municipale elite) en pp. 135-171 (militairen).

12. *Principales* in *carmina*: zie bv. CE 460 (*decurio*, Tibiscum, 2de E.), CE 486 (*sesquiplacarius classis*, Caesarea Mauretaniae, 2de E.), CE 555 (*beneficiarius consularis*, Alba Regia), CE 573 (*beneficiarius consularis*, Timgad) en CE 805 = CIL III 11036 (*ducenarius*, Brigetio, 3de-4de E.). Over *principales*: D. J. Breeze, *The organisation of the career structure of the immunes and principales of the Roman army*, BJ 174 (1974) pp. 245-292 en A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres. Einführung, Berichtigungen und Nachträge von Brian Dobson*, Köln-Graz 1967², pp. 1-80, vooral pp. 70-72 (soldij). Over lagere *officiales* in *familia Caesaris*: Boulvert, *o.c.*, pp. 143-150 en pp. 153-154 en G. Boulvert, *Esclaves et affranchis impériaux sous le haut-empire romain. Rôle politique et administratif*, Napoli 1970, pp. 419-437. Lagere- en middenklasse der *officiales* in proza-inscripties van Rome: Huttunen, *o.c.*, pp. 86-98. In de *carmina*: zie o.a. CE 57 (*praeco*, Venusia, 1ste helft 1ste E.v.C.), CE 484 (*tabellarius*, Carthago, 2de E.), CE 816 (*vicarius*, Rome) en CE 1814 (*dispensator ab oleo*, Rome, e. 2de E.). Zie ook Galletier, *o.c.*, pp. 177-179. Klein- en groothandelaars in CIL VI: Huttunen, *o.c.*, pp. 124-128. In de *carmina*: zie bv. CE 487 (*quaestor mercatorum frumentariorum*, Ostia, 3de E.) en CE 516 (*negotiatores*, inter Capsam et Thelepte, e. 2de-b. 3de E.). Nog voorbeelden bij Galletier, *o.c.*, pp. 175-177.

13. Huttunen, *o.c.*, pp. 49, 70, 108 en 127.

van belang bij de interpretatie van de talrijke inscripties die geen gegevens over het beroep bevatten.

2. Zeker is echter dat vanaf de 3de-4de eeuw de senatoriale klasse opnieuw in de carmina aanwezig is¹⁴. In de christelijke grafverzen komt bovendien de hogere clerus steeds duidelijker aan bod: *episcopi, presbyteri, diaconi*, abten, zijn in de 4de, 5de en 6de eeuw zelden van lage afkomst; hun ambt brengt hen bovendien veeleer in contact met aristocratische dan met volkse milieus¹⁵. In de christelijke epigrafie wordt de versvorm bovendien frequenter gebruikt voor *dedicationes* en *elogia* dan in de niet-christelijke epigrafie¹⁶. Ook deze *elogia* en bouwinscripties zijn doorgaans niet van de gewone gelovige doch van kerkelijke of wereldlijke gezagsdragers afkomstig¹⁷. Toch ontbreken in de christelijke carmina

14. Zie bv. in niet-christelijke inscripties: CE 106 (T. Flavius Postumius Varus, Rome, 271), CE 111 (Vettius Agorius Praetextatus, Rome, 384), CE 654 (Alfenius Ceionius Iulianus Kamenius, bij Antium, 385), CE 1530 (Festus Rufius Avienus, Rome, ca. 400), AE 1971 nr. 62 (Maecius Marullus, Rome, na 250). Christelijke: zie de metrische inscripties verzameld bij Diehl, ILCV I, pars I, caput II *Tituli virorum et mulierum ordinis senatorii*.

15. Zie de metrische inscripties verzameld bij Diehl, ILCV I, pars II, caput I-IV. Volgens A. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602. A Social Economic and Administrative Survey*, Vol. II, Oxford 1964, pp. 923-926, zijn priesters en diakens in de steden grotendeels afkomstig uit de stedelijke elite (milieu der *curiales*). Zie ook E. Griffe, *La Gaule chrétienne à l'époque romaine*, III. *La cité chrétienne*, Paris 1964², pp. 83-84 en J. Gaudemet, *L'église dans l'empire romain (IVe-Ve siècles)*, Paris 1958, pp. 142-148. Sociale herkomst en situatie der bisschoppen: Gagé, *o.c.*, pp. 425-428 en Gaudemet, *o.c.*, pp. 314-320, 335-337, 350-357. Specifiek voor het gallische episcopaat: E. Griffe, *La Gaule chrétienne à l'époque romaine*, II. *L'église des Gaules au Ve siècle*, Paris 1966², pp. 219-226; K. F. Stroheker, *Der Senatorische Adel im Spätantiken Gallien*, Reutlingen 1948 (repr. Darmstadt 1970), pp. 110-118; D. Tardi, *Fortunat. Etude sur un dernier représentant de la poésie latine dans la Gaule mérovingienne*, Paris 1927, pp. 133-140; H. Wieruszowski, *Die Zusammensetzung des gallischen und fränkischen Episcopats bis zum Vertrag von Verdun (843) mit besonderer Berücksichtigung der Nationalität und des Standes*, BJ 127 (1922) pp. 1-83, hier pp. 44-72. Een grondig onderzoek naar de herkomst dezer bisschoppen werd recent doorgevoerd door M. Heinzlmann, *Die soziale Stellung des Episcopats im Gallien des 5. und 6. Jahrhunderts. Beiträge zur sozialgeschichtlichen Auswertung biographischer Quellen, ins besondere metrischen Grabschriften*, Inaug. Diss. Mannheim 1972 (thans gepubliceerd als *Bischofsherrschaft in Gallien*, München 1976).

16. Van de ca. 1370 bruikbare christelijke carmina zijn er ca. 510 niet-funerair (of 37%) tegenover ca. 860 funerair. In de niet-christelijke metrische epigrafie vindt men op ca. 2300 bruikbare carmina slechts ca. 440 niet-funeraire (of 19,5%).

17. Dit geldt bv. voor de *dedicationes* en *elogia* gedicht door bekende auteurs zoals Ambrosius, Augustinus, Damasus, Ennodius, Paulinus van Nola, Luxorius, Venantius Fortunatus e.a. Zie over deze epigrammen: G. Bernt, *Das lateinische Epigramm im Uebergang von der Spätantike zum frühen Mittelalter*, München 1968, resp. pp. 63-68, 82-83, 55-63, 103-106, 76-82, 107-110, 120-127. Vooral Damasus is een bijzonder vruchtbaar epigrafisch dichter: zie o.a. Kaufmann, *o.c.*, pp. 338-365 en vooral A. Ferrua, *Epigrammata Damasiana*, Città del Vaticano 1942, pp. 7-13. Een zeldzame keer is een *dedicatio*, door gewone gelovigen geplaatst: zie bv. ILCV 1911 (bij Sétif, misschien tijd van Diocletianus). Over dit carmen: Kaufmann, *o.c.*, pp. 214-215.

ook de lagere clerus en de gewone gelovige niet : af en toe wordt nog eens een plebeïsch beroep (bv. *medicus*, *miles*) vermeld, doch deze vermeldingen blijken veel minder frequent dan in de vroegere niet-christelijke carmina¹⁸. Het volkse aandeel in de christelijke metrische epigrafie schijnt dus aanzienlijk kleiner, en laat zich bovendien minder gemakkelijk preciseren. Al deze gegevens dienen echter nog systematischer en vooral kwantitatief bestudeerd : het is immers voldoende duidelijk dat de sociale herkomst der carmina epigraphica sterk evolueert doorheen de tijd.

Tenslotte, en dit brengt ons bij ons eigenlijke onderwerp, treft men in de epigrafische poëzie verschillende levensbeschouwingen aan : vanaf de 2de helft van de 3de eeuw, komt de christelijke ideologie duidelijk aan bod in de carmina. Deze levensvisie doet zich exclusief en vrij homogeen voor. Dit is in zekere zin logisch daar de eerste christelijke carmina reeds gedurende een eeuw door christelijke proza-inscripties zijn voorafgegaan, waarin de eigen christelijke geloofsinhoud en de eigen bronnen – vooral bijbel en liturgie – duidelijk aan het licht treden¹⁹. Waarom de Latijn-

18. Carmina van de lagere clerus : zie de metrische inscripties in Diehl, ILCV I, pars II, caput V. Militairen : bv. ILCV 1336 (*miles*, Ovilava, 4de E.), ILCV 412 (*urbanicianus*, Rome, 539) en ILCV 517 (*viarcus*, Rome). *Medici* : bv. ILCV 611 en 612 (beide uit Rome). De vermeldingen van beroep en juridische status nemen af in de christelijke epigrafie in het algemeen : zie o.a. P. Bruun, *Position sociale*, in H. Zilliacus, *Sylloge Inscriptionum Christianarum Veterum Musei Vaticani II*, Helsinki-Helsingfors 1969, pp. 180-181 ; H. G. Thümmel, *Soziologische Aspekte des frühen christlichen Inschriftenformulars*, in V. Beševliev & W. Seyfarth, *Die Rolle der Plebs im spätrömischen Reich*, Berlin 1969, pp. 71-75, hier p. 72.

19. De oudste christelijke proza-inscripties stammen uit Rome (enkele zeldzame van de late 1ste en vroege 2de E., vooral uit de 3de E.) : Grossi Gondi, *o.c.*, p. 5. Een inventaris van de preconstantijnse inscripties werd recent gemaakt door A. Ferrua, *L'epigrafia cristiana prima di Costantino* (referaat gehouden op het IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, Roma, 21-28 settembre 1975). Christelijke carmina uit de 2de helft 3de eeuw zijn bijzonder zeldzaam ; bovendien is het christelijk karakter van dergelijke teksten vaak onzeker. Te Rome : ILCV 1520b = De Rossi II, p. IX (3de E.), ILCV 3458 = De Rossi I, p. CXV (295-304) en het carmen gepubliceerd door P. Styger, in RivAC 5 (1928) p. 151 (e. 3de E.). Onzeker is het christelijke karakter van ILCV 4774 = CE 1875. Uit de Tres Galliae : ILCV 4445A = CE 2198 (Bordeaux, 258) is o.i. niet duidelijk christelijk, terwijl ILCV 400 = CE 455 (Besançon, b. 3de E.) door Ferrua, *o.c.*, p. 14 als zeker heidens werd erkend. Uit Africa Latina : ILCV 1570 = CE 1977 (Satafis, 299) is niet zeker christelijk volgens Ferrua, *o.c.*, p. 28 noot 81. AE 1966 nr. 539 (Val d'Or, 3de E.) werd door Marcel Durry, *Lunja Baccula. Une inscription du Constantinien*, in REL 47bis (1969) pp. 9-16, hier pp. 12-13 in de 3de E. geplaatst en als niet-christelijk geïdentificeerd. J. Carcopino, *ibid.*, pp. 14-16 interpreteert de inscriptie o.i. terecht als christelijk ; het ontbreken van de formule *D(is) M(anibus)*, het signum Eucratius en vooral de wendingen *toleravit paupertatem* en *servavit fidem* pleiten hiervoor. Paul Monceaux, *Enquête sur l'épigraphie chrétienne d'Afrique*, RA 4,7 (1906) pp. 177-192, publiceerde een carmen, pp. 189-190 nr. 153, dat overgeleverd is in de *Passio Montani* (258 n.C.). De Rossi II, p. XXXII veronderstelt reeds dat deze tekst teruggrijpt op een inscriptie uit de *domus ecclesiae* te Carthago. Als dit carmen inderdaad epigrafisch is, dan betreft het hier de oudste Latijnse vers-inscriptie uit Noord-Afrika.

sprekende christelijke gemeenschap zich aanvankelijk uitsluitend in proza-inscripties uitdrukte en pas vanaf de 4de eeuw ook courant in verzen, is nog niet afdoende verklaard²⁰.

Tegenover deze vrij homogene christelijke levensbeschouwing, kan men geen homogene niet-christelijke levensvisie stellen. De pagane grafverzen blijken slechts sporadisch beïnvloed door de eigentijdse filosofische stromingen: ze laten zich helemaal niet opdelen in stoïsche, epicurische, neoplatonische en dgl. groepen²¹. Ook de Oosterse mysteriegodsdiensten hebben slechts weinig sporen nagelaten in de carmina: E. Galletier, *Etude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, 1922, haalt slechts een 14-tal inscripties van ingewijden aan; hieraan kan men slechts enkele recent gevonden voorbeelden toevoegen²². Tenslotte treft men slechts één Latijns carmen aan uit Joods milieu: het beroemde epitafium van Regina²³. De niet-christelijke levensbeschouwing die tot uiting komt in de Latijnse carmina epigraphica is dus wel gevarieerd doch niet exhaustief.

20. Latijnse metrische inscripties vooral vanaf de 4de E.: Grossi Gondi, *o.c.*, pp. 261-265. Kaufmann, *o.c.*, pp. 56-57 stelde vast dat na 313 de Latijnse christelijke inscripties uitvoeriger worden; bovendien komen frequenter inscripties voor op sarcophagen; deze zijn antiek beïnvloed i.t.m. de inscripties op *loculi* en in *arcosolia* naar Joods model. Het is niet zonder belang hierbij aan te stippen dat ook de christelijke Latijnse poëzie (met uitzondering van de Joods-bijbels beïnvloede hymnes) pas in de 4de E. tot ontwikkeling komt. P. G. Van Der Nat, *Divinus vere poeta. Enige beschouwingen over ontstaan en karakter der christelijke Latijnse poëzie*, Leiden 1963, pp. 8-15 geeft hiervoor een drietal verklaringen: 1) het sociaal en cultureel niveau van het merendeel der christenen in de 2de E. 2) de principiële afwijzing van de profane poëzie, niet alleen naar inhoud doch ook naar vorm (bellettrie) 3) het ideaal van een eenvoudige functionele stijl naar het voorbeeld van de Bijbelvertalingen. Deze drie factoren spelen wellicht ook een rol bij het uitblijven van een christelijke epigrafische poëzie in het Westen. Op deze coincidentie werd ons gewezen door dr. W. Evenepoel, waarvoor onze oprechte dank.

21. Sanders, *o.c.* in noot 7, pp. 42-43; D. Pikhaus, *Gedachten over het leven en de dood in de Carmina Latina Epigraphica: eigenheid en literair-filosofische afhankelijkheid*, in *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 29 (1975) pp. 161-198.

22. Galletier, p. 66. Recent gevonden carmina van ingewijden: o.a. AE 1953 nr. 243 (bij Serdica, m. 3de of 2de helft 3de E., voor een priesteres van Dionysus), AE 1957 nr. 185 (Timgad, voor een *bucolista*), M. J. Vermaseren & C. C. Van Essen, *The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca at Rome*, Leiden 1965, pp. 187-192 (metrische inscriptie uit het Mithraeum van Santa Prisca, tijd van de Severi).

23. ILCV 4933 = CE 1991. Zie hierover J. B. Frey, *Corpus inscriptionum iudaicarum. Recueil des inscriptions juives qui vont du IIIe siècle avant Jésus-Christ au VIIe siècle de notre ère*, Città del Vaticano, I. 1936; II. 1952 nr. 476 en H. J. Léon, *The Jews of Ancient Rome*, Philadelphia 1960, pp. 133-134 en 248-249. De Joodse gemeenschap te Rome bediende zich vooral van Griekse proza-inscripties: G. Pfohl, *Monument und Epigramm. Studien zu den metrischen Inschriften der Griechen*, in *75 Jahre Neues Gymnasium Nürnberg Festschrift*, Würzburg 1964, pp. 27-28 en Leon, *o.c.*, pp. 75-78 en pp. 263-346 (*Appendix of Inscriptions*).

II. De carmina belichten verschillende aspecten van het leven : zij weerspiegelen bv. de als geldig aanvaarde gedragspatronen tussen man en vrouw, ouders en kind, meester en slaaf ; zij verwoorden de idealen en verwachtingen, die bij een bepaalde sociale groep leefden, zij drukken uit wat men vreest of verhoopt na dit leven. Hoewel al deze aspecten boeiend zijn, hebben wij als studie-object gekozen de reflexies die men in de carmina aantreft over het leven in zijn geheel : m.a.w. wij willen een soort opiniepeiling houden bij de heidense en vroeg-christelijke carmina-dichters met als vraag : wat bieden zij hun lezers aan bedenkingen over het mensenleven. Ongeveer 860 carmina, ca. 450 heidense en ca. 410 christelijke, geven duidelijk hun levensfilosofie weer. Deze 860 teksten vertegenwoordigen ongeveer 23,5 % van het totale aantal bruikbare versinscripties.

In deze 860 gedichten zijn verschillende opvattingen vertegenwoordigd, doch het is zeer leerzaam de frequentie na te gaan die een bepaalde opvatting in de christelijke epigrafische poëzie bereikt en ze te vergelijken met haar frequentie in de niet-christelijke ²⁴.

II.1. Wat de carmina-dichters – en het publiek waarvoor zij schrijven – over het mensenleven denken, wordt bepaald door de interpretatie die ze geven aan het sterven zelf en de opvatting die ze hebben over de toestand na de dood. We kunnen hier drie fundamentele opties onderscheiden. Een eerste groep dichters beschouwt het leven als een afgesloten geheel, als een doel op zichzelf ; ze beoordelen het niet in functie van de toestand na de dood, ze leggen daar zelfs geen verband mee.

Het leven, op zichzelf beschouwd, kon positief of negatief geëvalueerd worden.

a. De dichters die het positief beoordelen, gebruiken als basisargumenten dat :

– de dood eigen is aan de menselijke natuur. De mens moet zich onderwerpen aan de grote natuurwet die bepaalt dat alles – de mens en de hem omringende natuur – ontstaat en opnieuw ver-

24. Deze ca. 860 carmina maken het voorwerp uit van een studie die door de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België in de reeks van haar *Verhandelingen* zal gepubliceerd worden. In deze studie (zie hoger noot 5) staan alle teksten vermeld en/of volledig geciteerd. Het leek ons daarom nuttig in dit artikel voor elk thema slechts enkele zeer treffende voorbeelden aan te geven, zonder exhaustiviteit na te streven.

gaat²⁵. Mens-zijn betekent dus essentieel sterfelijk-zijn; houden de grafverzen immers niet aan de voorbijganger dit bondige *memento-mori* voor: *cogitato te hominesse et scito: moriendust. vale* (CE 241, gebied van de Marsi, niet gedateerd)²⁶. Dat de mens sterven moet is precies wat hem van de goden scheidt: in een grafvers uit Aquincum geeft men deze verklaring voor het sterven van een kind: *non deus iste fuit* (AE 1952 nr. 1, 6 niet gedateerd).

– De natuurwet kon in de carmina gepersonifieerd worden in de godheden Fatum, Fortuna en de drie Parcae, die aan de mens het leven geven en het hem opnieuw ontnemen²⁷. De beslissingen van deze *numina* zijn niet enkel onveranderlijk en onontkoombaar²⁸, doch – vermits zij allen treffen zonder onderscheid – in zekere zin ook rechtvaardig. Het beeld dat dit levensgevoel het best uitdrukt is de vergelijking van het leven met een lening die protestloos dient terugbetaald²⁹.

Dit gedachtencomplex vindt men terug zowel in de heidense als in de christelijke carmina. Van de ca. 450 heidense carmina zijn er 143 of 32 % die deze gedachten vertolken; van de ca. 410 christelijke nog slechts 76 of 18,5 %.

Hierbij dient opgemerkt dat het optreden van de antieke goden, Fatum, Fortuna en Parcae in de christelijke carmina sterk ingeperkt wordt: ze treden niet langer op als levenschenkende machten (het leven wordt door God geschonken), doch veroorzaken nog enkel de dood³⁰. Eén enkele keer doet zich hierbij identificatie tussen

25. Zie bv. CE 465, 19-21 (Aix-en-Provence, einde 2de E.):

*q}uit mea damna doles? fati non vincitur ordo.
r}es hominum sunt ut [c]it}rea poma:
aut matur}a cadunt aut [im]matura} leguntur.*

Zo ook: CE 1040, 1-4 (Rome, 1ste E.?), CE 1490, 1-2 (Rome, niet gedateerd), CE 1542, 7-8 (Lucca, niet gedateerd), CE 1567, 4-7 (Rome, ca. 200), AE 1928 nr. 108, 6-7 (Roccagiovine, niet gedateerd).

26. Zelfde *memento-mori* bv. in CE 119, 1-2 = ILLRP, nr. 976 (Cremona, republikeinse tijd), CE 120, 1-2 (bij Capena), CE 242, 1 (Narbonne, b. 1ste E.), CE 1097, 3-4 (Trebiana), CE 1276, 7-9 (Narbonne) e.a.

27. Zo bv. CE 516, 9 (tussen Capsa en Thelepte, 2de of 3de E.), CE 610, 1-3 (Vercellae), CE 1041, 6-7 (Rome), CE 1537 B, 1-2 (Rome), CE 1552 A, 69-71 (Colonia Cillitana, b. 2de E.).

28. Onveranderlijk: zie bv. CE 501, 7-8 (Tupusuctu Mauretaniae, m. 3de E.), CE 1142, 15-16 (Rome), CE 1279, 6 = Alfoeldy nr. 444 (Tarraco, ten vroegste 2de E.).

29. Zo bv. in CE 464, 1-2 (bij Puteoli), CE 1001, 1 en 3-4 (Rome), CE 1316, 4-5 (Hispalis), CE 2177, 4-6 (Rome).

30. Zo bv. ILCV 3336, 5-6 (Salona, 6de E.):

*[at super astra} deus, qui te formavit et aufert,
[clemens accipi}at servetque ad gaudia membrum.*

Zo ook ILCV 3458, 8-9 (Rome, 295-304). Antieke goden als doodsmachten in christelijke carmina: bv. ILCV 4813 A (Fata), ILCV 3363b, 6-9 (Parcae), ILCV 1547, 4 (Fortuna).

Fata en God voor³¹. Toch blijft de antieke opvatting over de dood als natuur-wettelijk fenomeen in sommige christelijke carmina duidelijk aanwezig³². Er doet zich dus niet enkel een verschil in frequentie voor tussen christelijk en niet-christelijk materiaal, doch er zijn tevens inhoudelijke accentverschuivingen.

b. De carmina-dichters die het leven negatief beoordelen, erkennen geen wetmatigheid, geen goddelijke orde in het verloop der gebeurtenissen: zij stellen vast dat de doodsmachten, Fatum, Fortuna of Parcae naar willekeur toeslaan, zelfs bij voorkeur, de besten het eerst treffen³³. Dit is wat men de *Schadenfreude*, de *invidia* van deze godheden zou kunnen noemen. Sommige dichters beperken zich tot de ontgoochelende vaststelling dat de mens machteloos is uitgeleverd aan een hem vijandige godheid. Anderen trekken deze pessimistische lijn consequent door en komen tot het besluit dat het leven slechts een zinloze beproeving is, dat de dood, die rust en vergetelheid schenkt, bijgevolg verkieslijk is³⁴. Van de

31. Zie G. Ch. Picard, *l'Archéologie romaine en Tunisie en 1952*, in BCTH (1953) [1956] pp. 39-59, hier p. 53 nr. 15 (Mactar):

<i>Cela Ancilla in nis quos illi fata decre</i>		<i>pace vicxit an hominum deusq bit</i>

32. Zie bv. ILCV 3330 A, 3-6 (Rome):

*vita subit caelum, corpus tellure tenetur,
omnia sic repetunt, iura locosque suos.
sic rerum natura iubent, sic temporis ordo:*

quae modo sunt, pereunt, quaeque futura, cadent.

Zo ook ILCV 75, 1-2 (Arimini, 6de E.), ILCV 3463, 7 (Ostia, ca. 400) en LB 647, 9-12 (Limoges, 550-600). Vergelijking van het leven met een lening: ILCV 1347, 5 (van God), ILCV 217, 1-2 (van Terra Mater), AE 1947 nr. 191, 2-3 (van de *superi*), ILCV 1521, 5 (onbepaald).

33. Besten eerst: zie bv. CE 96, 7 (Rome); 401, 1-3 (Rome); 404, 5-6 (Cimiez); 1128, 5-8 (Napels). *Invidia*: zie bv. CE 54, 1-3 (Sabijnse land, 1ste E.v.C.):

*hospes resiste et pa[rite]r scriptum perlige,
matrem non licitum ess[e uni]ca gnata fruei,
quam nei esset, credo, nesci[oque i]nveidit deus.*

Zo ook: CE 472, 1-4 (Auzia, 2de of 3de E.); 963, 1-4 (Rome, 11 v.C.); 1065, 1-2 (Rome); 1171, 1-4 (Rome); 1311, 3-4 (Epidaurum, 3de E.).

34. De schakel tussen beide groepen vormen carmina zoals CE 1066, 5-8 (Rome):

*quid prodest vixisse in amabilitate facetum
cunctaque blanditiis emeruisse suis?
num potuit dilectus ob haec perducere lucem
longius?*

en CE 1498, 1-2 (Rome, e. 3de E.):

*evasi effugi. Spes et Fortuna valete,
nil mihi voviscum est, ludificate alios.*

Dood verkieslijk boven leven: zie bv. CE 97, 10-15 (Aeclanum, b. 2de E.); 507, 1-3 (Ravenna, 150-200); 801, 1-4 (Rome, 1ste E.); 1497, 1-2 (Ammadara, e. 1ste-b. 3de E.); CE 1092, 1-3 = INSCR. ITAL. XI, 1 nr. 11 *adnot.* (Turijn, b. 3de E.). Beter vroeg te sterven: zie bv. CE 1165, 10-12 (Rome, b. 2de E.), CE 1203, 1-4 (Comum). Beter geen kinderen ter wereld brengen: CE 369, 1-4

heidense dichters zijn er 28 % (of 126 op ca. 450 CE) deze mening toegedaan, terwijl nog slechts 7 % der christelijke (of 28 op ca. 410 CE). Dit pessimisme is dus niet geheel verdwenen uit de christelijke epigrafie, doch het kent toch een aanzienlijke teruggang.

In de christelijke carmina wordt het leven op aarde wel negatief beoordeeld, als bron van zonde (*contemptus mundi*)³⁵, veel minder vaak echter omwille van de lasten en het leed die het met zich meebrengt (*taedium vitae*).

II.2. Naast deze eerste groep dichters die alle het leven als een waarde *in se* beschouwen – of zij er nu een positief of een negatief oordeel over vellen –, treft men ook een tweede grote groep aan, die het leven wel degelijk in functie van een bepaalde hiernamaalsverwachting beoordelen.

a. Ook in deze groep vindt men bij de carmina-dichters twee tegengestelde denkrichtingen terug. Sommigen omschrijven de dood als de definitieve vernietiging van individualiteit en bewustzijn, of nog als de overgang naar de schimmenwereld, de *umbrae* in Hades of graf³⁶. Hoewel het hier om twee verschillende hiernamaalsvoorstellingen gaat, kan men ze toch samen behandelen: hun invloed op de levende mens is immers dezelfde. In het eerste geval is van voortbestaan geen sprake; in het tweede krijgt het voortbestaan in de schimmenwereld zo'n negatieve kenmerken dat het helemaal geen tegenwicht kan vormen tegen het leven op aarde. Belangrijk is tevens dat dit schimmenbestaan, eigenlijk een voortbestaan in mineur, elke dode zonder onderscheid ten deel valt³⁷.

(Trebia-vallei, m. Iste E.), CE 382, 2-3 (Dalmatia) en CE 980, 5-6 (Nova Carthago).

35. Voorbeelden van christelijke *contemptus mundi*: ILCV 3348, 1-4 (Lyon), ILCV 3432A, 3-4 (Theveste); ILCV 3454, 3-5 (Chieri, 488).

36. Zie bv. CE 1582, 10-11 (Rome):

*nunc levis adque meo iaceo tumulo, neque sentio quicquam
et tu qui legis ecce meum titulum, moneo, fruere tunc vita data es(t).*

en CE 77, 4 en 6 (Delminium, vóór 42):

nunc to[r]p[en]s iaceo, hic o[ssa] req[ui]e[re] u[er]e[m] cunct mea.

... ..

vale et bene facito vitae, dum fatum venit.

Vgl. met een graffito op een christelijke grafwand: ILCV 900 (Clusium, 3de E.n.C.): *dum vives, homo vives; nam post mortem nihil est; omnia remanent et hoc est homo, quod vides.*

Bestaan in schimmenrijk: zie bv. AE 1910 nr. 171 (Viminacium):

iter carpite, legite ...

vos vitam incundam ex[i]gatis;

post mortem nihil est nisi est vilis umbra.

37. Zo bv. CE 1084, 5-6 (Venafrum):

nunc [mo]ror in tenebris deserta luce [co]acta:

hoc omnes veniunt, [vi]vere disce, vale.

Negatieve kenmerken van dit nabestaan in de carmina: Sanders, o.c. in noot 7,

Het aardse leven is bijgevolg het enige échte leven: het bezit absolute waarde. De levenden moeten er zo intens mogelijk van genieten. *Bona vita vive sodalis, quare post obitum [n]ec risus / nec lusus [n]ec ulla voluptas erit*, kan men op een grafsteen uit Samnium lezen (CE 186, 9-10) en te Rome: *ioceris, ludas hortor: hic summa est severitas* (CE 85, 3, 1ste E.v. of n.C.)³⁸.

Deze levensfilosofie is sterk aanwezig in de pagane grafverzen: 20 % van het heidense corpus (of 89 CE op ca. 450) hoort thuis in deze groep. In de christelijke epigrafische poëzie vindt men nog slechts 6 voorbeelden: dit maakt ongeveer 1,5 % uit van de ca. 410 bestudeerde christelijke teksten³⁹. Opvallend is tevens, dat deze zeldzame christelijke grafverzen in de tijd nauw aansluiten bij de heidense – het jongste voorbeeld dateert uit het begin van de 5de E. (ILCV 1232, Rome) – en dat bovendien in deze inscripties de christelijke hiernamaalsvoorstelling vaak ontbreekt⁴⁰.

b. In de tegengestelde groep inscripties wordt de dood gedefinieerd – niet als een definitieve vernietiging, ook niet als de overgang naar een inferieure bestaansvorm – doch als het begin van bewust en individueel beleefde onsterfelijkheid met retributief karakter. Uit dit perspectief van beloning of straf na de dood, vloeit onmiddellijk voort dat het leven op aarde nog slechts een relatieve, een functionele waarde bezit: het dient voorbereiding te zijn op het leven aan de overzijde van de dood.

Deze denkrichting is uitgesproken christelijk: de christelijke voorbeelden zijn ongeveer zevenmaal zo talrijk als de heidense: de heidense groep telt slechts 27 voorbeelden (dit is 6 % van de ca. 450 geanalyseerde niet-christelijke carmina)⁴¹.

Vanzelfsprekend wordt in de pagane epigrafie wel vaker over onsterfelijkheid gesproken, doch zelden heeft deze onsterfelijkheid

pp. 172-178, 230-245, 251-263. Negatief voortbestaan niet als straf ervaren: Galletier, *o.c.*, p. 47; Sanders, *o.c.*, pp. 238-239.

38. Zo ook bv. CE 856, 12-15 (Rome, ca. 180), CE 190, 1-3 (Rome), CE 1318 (Ostia, 3de E.), AE 1947 nr. 31 = AE 1953 nr. 125, 1-10 (Aquincum, 225-250). Ook de formule *es bibe lude veni* in bv. CE 1500 = CIL II 1434 (Sabara) en CIL II 2262 (Cordoba), AE 1952 nr. 108 (Pancaliente), CE 1317 (Rome, ca. 350). Vgl. nog met de definitie in een proza-inscriptie uit Timgad: CIL VIII 17938: *venari, lavari / ludere, ridere / occ est vivere*.

39. Zes voorbeelden: ICUR V nr. 13655, 5-6 (Rome), ILCV 3175, 1-3 (Vienne), ILCV 1336, 7-9 (Ovilava, 4de E.), ILCV 900 (Clusium, 3de E.), ILCV 1232, 13 (Rome, b. 5de E.), AE 1956 nr. 253 (Keulen).

40. Zo bv. ILCV 1232, 11 en ILCV 1336, 2-4. Geen hiernamaals vermeld in AE 1956 nr. 253 en ILCV 3175.

41. Zie bv. CE 435, 1-2 (Rome):

*hi sancte coluere deos vixere[re] honeste,
post obitum Elysios [ui] possent [visere] campos.*

Zo ook CE 1186, 13-15 (Ostia, m. 2de E.), CE 1233, 12-17 (Philippi, 3de E.), CE 1250, 3-4 (Rome), CE 1970, 1-2 (Rome), AE 1948 nr. 107, 1-7 (Mactar, e. 3de E.).

een duidelijk retributief karakter, en nog zeldzamer, geeft dit onsterfelijkheidsgeloof aan het leven op aarde een nieuwe richting⁴².

Tegenover deze 27 heidense voorbeelden kan men 189 christelijke getuigenissen van deze levensvisie stellen; dit maakt 46% uit van de ca. 410 bestudeerde christelijke teksten⁴³. Men kan dus gerust stellen dat deze visie op het leven als een proeftijd voor de eeuwigheid, pas definitief doorbreekt in de christelijke inscripties.

II.3. Tenslotte dient nog kort de derde fundamentele optie besproken: een beperkt aantal dichters geeft niet enkel een kijk op het leven of op het leven en de toestand na de dood, doch projecteert het korte mensenbestaan tegen de eeuwigheid. Deze dichters bezitten een globale, een samenhangende visie: zij pogen een antwoord te geven op de vraag: „waar komt de mens vandaan, wat betekent zijn leven, waar gaat hij heen?”. Ook hier treft men een fundamenteel verschil aan tussen de pagane dichters en de christelijke; de heidense carmina-dichters hebben een cyclische visie op het leven: de dood betekent steeds een terugkeer naar een vroegere fase. De christelijke epigrafische dichters daarentegen zien het leven als een *einmalig* gebeuren, als een unieke kans ter verovering van het eeuwige leven. De dood betekent voor hen niet een terugkeer, doch een overgang naar een nieuwe bestaanssfeer.

a. De cyclische visie op het leven en de dood ligt ten grondslag aan drie verschillende opvattingen: de epicurische visie, het Terra-Mater-geloof, en het dualistische mensbeeld.

In de epicurische carmina wordt de dood omschreven als een terugkeer naar de toestand van niet-zijn voor de geboorte. Het leven is dan slechts een korte periode van individualiteit en bewustzijn, voorafgegaan en gevolgd door een lange periode van niet-zijn⁴⁴. De formules *N(on) F(ui) F(ui) N(on) S(um) N(on)*

42. Over Elysium: Galletier, *o.c.*, pp. 45-58; Sanders, *o.c.* in noot 7, pp. 274-290. Over astrale onsterfelijkheid: Galletier, *o.c.*, pp. 58-65; Sanders, *o.c.*, pp. 290-315. Geringe aandacht voor retributieve aspecten: Pikhaus, *o.c.*, pp. 191-194.

43. Enkele treffende christelijke vb.: ILCV 1049, 22-23 (Vercellae, 500-550 n.C.), ILCV 1515 A, 1-4 (Rome, 4de E.), ILCV 3441, 1-4 (Vercellae), ILCV 3481, 3-4 (Rome), LB 179, 1-3 (Tours, e. 5de E.), AE 1923 nr. 81, 1-3 (Rome, 5de E. ?), AE 1940 nr. 24, 1-8 (Tipasa, ca. 400 n.C.). Eén van de oudste carmina uit Latijns Africa drukt deze levensvisie zeer duidelijk uit: Monceaux, *o.c.*, nr. 153 (Carthago, 258, epigrafisch ?).

44. Zie bv. CIL VI 34165a (vgl. met CE 1495) (Rome):

*ni]l sumus, ut [fuimus mor]tales. dispice [lector
in ni]hil a nihil[o quam cito] reccidimus.*

Zo ook CE 800, 4 (Lambaesis, 2de E.) en CE 1496, 1-2 (Pisaurum).

C(uro) vormt hiervan de bondigste uitdrukking⁴⁵. Iets meer dan 3 % van de heidense carmina-dichters (of 15 CE op ca. 450) zien het leven en de dood zo⁴⁶.

Een tweede groep meent dat het individuele leven voortkomt uit het grote kosmische leven van Terra Mater, de goddelijke Moeder Aarde, en erin terug moet opgaan, opdat nieuw leven zou kunnen ontstaan: ook deze verklaringswijze komt niet zeer frequent voor in de pagane carmina: slechts 9,5 % van de ca. 450 inscripties (of 43 CE) spreken uitdrukkelijk over de terugkeer naar de goddelijke Aarde-Moeder⁴⁷.

In de dualistische grafverzen tenslotte, keren de twee elementen in de mens naar hun respectieve oorsprong terug: de ziel gaat terug naar haar goddelijke vaderland, het lichaam wordt aan de aarde teruggeschonken. Belangrijk in dit dualistische mensbeeld is het feit, dat de twee elementen in de mens niet gelijkwaardig zijn. De vereniging van beide, van geest en stof, tijdens het aardse leven, wordt bovendien steeds negatief beoordeeld. Voor het goddelijke element in de mens betekent de dood een bevrijding. Deze levensvisie is bijzonder zeldzaam: iets meer dan 1 % (of 6 CE op 450) van de heidense carmina bevatten duidelijke sporen ervan⁴⁸.

Ook de christelijke dichters grijpen nog terug naar deze cyclische visie op het leven en de dood. De epicurische versie ontbreekt echter geheel. Terra Mater daarentegen, is niet geheel verdwenen uit de christelijke inscripties, doch zij wordt niet langer voorgesteld

45. Formule: CE 247 = ILS 8164 (Patavium), CIL V 1813 (Gemona), CE 247 = Cholodniak nr. 1330 a = ILS 8163 (Lectoure, 2de E.), CE 247 = Cholodniak nr. 180 = ILS 8162 (Lambaesis), Cholodniak nr. 865 = CIL VI 9258 (Rome); CIL VIII 27736 (Sidi Athman) en CE 1585, 2 (Concordia). Deze formule werd reeds bestudeerd, in Griekse en Latijnse inscripties door F. Cumont, *Non fui, fui, non sum*, MB 32 (1928) pp. 73-85 en M. Markovic, *Nota epigraphica*, ZAnt. 2 (1952) pp. 268-269.

46. Naast de in noot 44 en 45 geciteerde teksten ook nog CE 1095 (Verona, 1ste E.), Engstroem nr. 43 (Fanum Fortunae), AE 1928 nr. 110 = CIL VI 38506 (Rome), CIL VI 29884 (Rome), CIL II 1434 (Sabora).

47. Enkele treffende voorbeelden: CE 809 (bij Vardagate), CE 192, 2 (Rome), CE 1559, 1-2 (Rome, 3de-b. 4de E.), CE 1039, 1-2 (Rome), CE 1313, 3-4 (Corfinium, 1ste E.), CE 1184, 12-18 (Rome, b. 1ste E.?).

48. Zie CE 611 (Rome):

*sed mea divina non est itura sub umbras
anima. mundus me sumpsit et astra
corpus habet tellus et saxum nomen inanae.*

en ICERV nr. 574 (Ilipula):

*terrenum corpus caelestis spiritus in me,
quo repetente suam sedem nunc vivimus illic
et fruitor superis aeterna in luce Fabatus*

(herhaald in CE 591 = ILCV 3443, Capua 1ste E., voor dezelfde persoon). Zo ook: CE 1277, 1-6 (Lyon), CE 1559, 13-16 (Rome, 3de-b. 4de E.), CE 2152, 2-5 (Keulen, 3de-4de E.).

als de goddelijke Moeder, die aan de individuele dode kosmische onsterfelijkheid schenkt⁴⁹. In de christelijke carmina wordt enkel het lichaam aan Moeder Aarde teruggeschonken; wegens het verrijzenisgeloof is deze teruggave bovendien slechts voorlopig⁵⁰. Het hele thema blijkt in de christelijke epigrafische poëzie veeleer bijbels gefundeerd (Gen. 3: 19), dan antiek geïnspireerd⁵¹. Het is bovendien vrij zeldzaam: het vertegenwoordigt slechts 3,5% (of 14 CE) van de ca. 410 carmina.

Voorals het dualisme leeft sterk voort in de christelijke grafverzen: 7% van de 410 bestudeerde inscripties (of 29 CE) zijn uitgesproken dualistisch⁵². Het is vaak onduidelijk in hoeverre dit dualisme uit de christelijke grafverzen reeds verzoend is met de christelijke geloofsleer: in enkele carmina is de dichter er zich wel van bewust dat de mens zijn onsterfelijkheid aan Christus' Verlossing en aan eigen verdiensten dankt, en niet aan de goddelijke natuur van zijn ziel, doch in andere worden dergelijke onderscheiden niet gemaakt⁵³. Het is trouwens opmerkelijk dat de

49. Bv. in pagane inscripties zoals CE 1532, 2-3 (Rome):

*mortua heic ego sum et sum cinis, is cinis terrast,
sein est terra dea, ego sum dea, moriua non sum.*

Soortgelijk: CE 974, 4 (Rome) en CE 975, 4 (Rome, 1ste E.).

50. Zie bv. ILCV 990, 1-2 (Rome, 604, voor Gregorius Magnus):

*suscipe, terra, tuo corpus de corpore sumptum,
reddere quod valeas vivificante deo.*

51. Zo bv. ILCV 2392, 1-3 (Rome):

*dixit et hoc pater omnipotens cum [pelleret Adam]:
„de terra sumptus terrae traderis hu[mandus]”
sic nobis situ filia et Agape Christ[i] fidelis.*

Over bijbelse beïnvloeding van dit thema: J. Gensichen, *De Scripturae Sacrae vestigiis in inscriptionibus latinis christianis*, Diss. Gryphiae 1910, pp. 33-34 en G. Sanders, *Licht en duisternis in de christelijke grafchriften. Bijdrage tot de studie van de Latijnse metrische epigrafie van de vroegchristelijke tijd*, Brussel 1965, pp. 354-357.

52. Een treffend voorbeeld hiervan vormt o.a. ILCV 4812, 1-2 (bij Macerinum, 350-400):

*Pontia sidereis aspirans vultibus olim
hic iacet: aetherio semine lapsa fuit.*

53. Onderscheid: ingrijpen van Christus bv. in ILCV 3420, 3-4 = ICUR VI nr. 15842 (Rome, ca. 450):

*sedibus en propriis mens pura et membra quiescunt,
ista iacent tumulo, gaudet at illa polo.
pono meTUM DE FINE MEO, SPES UNa salutis
nam MIHI FIT XPS, auo duce mors moritur.*

Nadruk op vergelding: ILCV 3427, 1-3 = INSCR. ITAL. IX, 1 (Pollentia, 4de-5de E.):

*caelestes animae, damnant quae crimina vitae,
terrenas metuunt labes sub iudice Cristo,
corporeo laetae gaudent se carcere solvi.*

Geen onderscheid in bv. ILCV 3432, 3-5 (Rome, 399):

nec reor hunc lacrimis [fas esse urgere beatum],

vergelijking van het lichaam met een kerker voor de ziel, en de minachting voor het aardse bestaan, die toch inherent verbonden zijn aan het dualistische wereldbeeld, duidelijk en frequent aan het licht treden in de christelijke carmina, terwijl ze bijna geheel ontbreken in de heidense ⁵⁴.

b. Naast de oorspronkelijke pagane zienswijze, komt in de christelijke grafverzen tevens een geheel nieuwe interpretatie van het leven en de dood aan het licht. In de typisch christelijke visie is de dood niet langer de uitdrukking van een algemene natuurwet, doch het gevolg van de zondeval. Door de zonde is de mens zijn oorspronkelijk vrij-zijn van sterven verloren. Sinds de Verlossing kan de mens opnieuw eeuwig leven veroveren : hij kan deel krijgen in de overwinning van zijn God op de Dood. Deze relatie tussen God en de mens zet in bij het doopsel : de gelovige is *renatus*, herboren voor het eeuwige leven ⁵⁵. Het mensenleven is niet langer een groter of kleiner segment van een eeuwige kring, doch het vertrekpunt naar het eeuwige leven. De dood is nog slechts een verandering van bestaanssfeer, een *migratio*, een *transitus* ⁵⁶.

Deze typisch christelijke geloofswaarheden, nl. het verband tussen zonde en dood, de verlossing uit de zonde, de persoonlijke inzet tijdens het aardse bestaan dat enkel nog een functionele waarde bezit, zijn aanwezig in 16,5 % van de ca. 410 christelijke inscripties, hier bestudeerd (of 69 CE) ⁵⁷.

*corporeis exutus, vinculis q[ui] gaudet in astris]
nec mala terreni sensit c[ontagia sensus].*

Vgl. nog wendingen *contagia carnis, corporeos nexos, terrenas labeas* in ILCV 1091, 8 = Alfoeldy nr. 939 (Tarraco, 554-555), ILCV 1129, 2 (Rome, 381) en ILCV 1049, 23 (Vercellae, ca. 500-550).

54. Deze metafoor komt slechts in één proza-inscriptie voor : ILS nr. 8476 (*caelo desideratus corporeo carcere liberaretur*) (Praeneste).

55. *Renatus* : zie bv. ILCV 1515 A, 1-4 (Rome, 4de E.) :

*Herculia hic sita est sacris abluta lymbis,
quae super [r]ena[ta] deo vivit per secula semper.
hoc fides, hoc meritum, hoc praestat purissima v[ita].*

56. *Migratio* : zie bv. de proza-inscripties ILCV 1163d (Vercellae), ILCV 2766 (Rome, 493), ILCV 2778 (Cremona), ILCV 2779 (tussen Valence en Vienne, 516). *Transitus* : zie bv. ILCV 3436, 2-4 (bij Satafis) en de proza-inscripties ILCV 2909-2920A. Vertrekpunt voor het eeuwige leven : zie bv. de carmina bij A. Silvagni, *La silloge epigrafica di Cambridge*, RivAC 20 (1943) pp. 49-112, hier pp. 106-107, nr. 34, 1-2 (Roma, 615) :

*vita hominum brevis est certa hanc determinat hora
sed vitae aeternae inde paratur iter*

en *ibid.*, p. 92 nr. 13, 1-2 en 6 (Rome, 498-514).

57. Enkele treffende voorbeelden : LB 559, 1-4 = Ven. Fort. IV, 4, 1-4 (Clermont-Ferrand, 550-600) :

*hostis inique Adam paradiso fraude repellis
ecce deus famulos praestat adire polos
invidie sic tua mors homini meliora paravit
tu expellis terris, hic dat et astra suis.*

III.1. Als men het hoger gegeven cijfermateriaal aandachtig beschouwt, dan blijkt dat 80 % van de heidense carmina-dichters het aardse leven als het enige échte leven beschouwen : zij beoordelen het positief of negatief, doch dit hangt niet af van hun hiernamaalsvoorstelling ; ofwel geven ze aan hun lezers de raad mee intens van het aardse leven te genieten, precies omdat er geen volwaardige bestaansvorm na de dood is. 20 % van de heidense dichters legt wel een relatie tussen het leven en de toestand na de dood, doch slechts 6 % meent dat men het leven op aarde werkelijk in dienst moet stellen van een retributief hiernamaals.

In de christelijke epigrafische poëzie daarentegen, leggen 73 % van de dichters een relatie tussen het aardse en het eeuwige leven : hiertoe behoren de dichters die het leven beschrijven als een proeftijd, die de typisch christelijke leer over zonde en verlossing weergeven, doch ook de christelijke dichters die nog vasthouden aan de oorspronkelijke heidense cyclische visie op het leven en de dood. Laat men deze laatste groep even terzijde, dan beschouwen nog 62,5 % van hen het leven als een proeftijd of als een vertrekpunt naar de eeuwigheid.

III.2. Ondanks het feit dat de christelijke carmina nog een aantal antieke visies op het leven en de dood behouden – vaak in verchristelijkte vorm trouwens (bv. dualisme, Terra Mater, dood is eigen aan de *condicio humana*), toch doet er zich een belangrijke verschuiving en vernieuwing in de thematiek voor :

- vooreerst brengen de christelijke dichters een geheel nieuwe en eigen verklaring van het mensenleven en van de dood : de dood is het gevolg van de zonde, het leven op aarde is niet het ware leven.
- verder krijgt een thema dat in de heidense carmina slechts sporadisch voorkomt, nl. de visie op het leven als een proeftijd (6 % van het materiaal), een preponderante rol in de christelijke (46 % van het corpus).
- tenslotte zijn heidense thema's die werkelijk onverzoenbaar bleken met de christelijke geloofsleer, verdwenen (bv. de epicurische levensfilosofie) of verdwijnen vrij vlug (bv. de raad van het aardse leven te genieten omdat het het enige waardevolle is).

Overwinning op de Dood : zie bv. A. Ferrua, *Epigrammata Damasiana*, Città del Vaticano 1942, nr. 71, 7-11 = ILCV 1768, 7-11 (Rome, 337-350) :

*nomen enim Christi celebratur sedibus istis,
Tartaream solus potuit qui vincere mortem,
invectus caelo solusq. inferre triumphum,
nomen Adae referens et corpus et omnia membra
a mortis tenebris et caeca nocte levata.*

III.3. De thematiek is dus grondig gewijzigd in de christelijke epigrafie. Hierbij dient echter een belangrijke restrictie gemaakt: ook de sociale functie van de metrische inscripties is veranderd. Zoals reeds aangestipt werd, beschikken wij nog niet over globale cijfers hieromtrent. Toch zijn de cijfers in verband met de hier bestudeerde reeksen veelzeggend. De numeriek belangrijkste thema's uit de heidense grafpoëzie zijn respectievelijk de positieve aanvaarding van leven en dood als natuurwetmatige gegevens (32%), de pessimistische opvatting van het leven (28%) en de aansporingen intens te genieten van de *gaudia vitae* (20%). In deze drie reeksen inscripties blijft het aandeel van de twee hoogste *ordines* (*ordo senatorius* en *equester*) en van de bovenlagen van het *plebs* (*decuriones*, officiers) beneden de 10%. De thema's die het duidelijkst vernieuwend zijn in de christelijke grafpoëzie nl. het leven als een proeftijd en het thema „verlossing”, zijn respectievelijk voor 67,5% en voor 80% afkomstig van de adel en de hogere clerus. Zelfs voor een antiek geïnspireerd thema nl. de dood als natuurlijk fenomeen, bedraagt het aandeel van de hoogste standen in de christelijke carmina nog 42%. Voor alle reeksen waarin het leven op aarde en het leven na de dood in verband met elkaar worden gebracht, bedraagt het aandeel van de hoogste standen in de christelijke carmina meer dan 50%.

Bovendien worden in de christelijke periode de niet-funeraire carmina relatief talrijker: we beschikken over ca. 510 bruikbare niet-funeraire carmina tegenover ca. 860 funeraire. In de voorchristelijke tijd zijn de corresponderende cijfers ca. 440 en ca. 1860. De eigen christelijke visie op het leven dat door de Verlossing vertrekpunt naar de eeuwigheid wordt, komt voor 38% (26 CE op 69) in *dedicationes* voor die grotendeels afkomstig zijn van wereldlijke of kerkelijke gezagsdragers en aangebracht werden ter lering van de gelovige gemeenschap. Ongeveer hetzelfde kan gezegd over de christelijke opvatting van het leven als proeftijd: hier vertegenwoordigen de niet-funeraire inscripties 26% van de serie (50 op 189 CE).

Samenvattend kan men dus zeggen dat de thematiek in de carmina uit de christelijke periode sterk vernieuwd wordt, hun levensvisie is niet langer *diesseitig* georiënteerd – maar op het *Jenseits* gericht – doch tevens dient aangestipt dat deze levensbeschouwing grotendeels afkomstig blijkt te zijn van de sociaal hogere standen.